

A középkori zene formatana

A liturgikus zene formatana

Az istentisztelet két formája a *mise* és a *zsolozsma*. Zenei anyaguk néhány ponton közös.

A felolvasások, könyörgések, misekánon, stb. lényegében a szöveg nyevtani szerkezetét követik: meghatározott, az ünnephez, műfajhoz, szövegtípushoz kötött formulák vannak a nyelvtani jelenségek (vessző, pont, kérdőjel) megzenésítésére. A zenei formatan ennél fogva ezen dallamok esetében a nyelvtani formattannal azonos (Itt is látni, hogy a gregorián, azaz az énekelt liturgia nem része teljes egészében az „öntörvényű” zene világnak).

A mise állandó részei közül a *Kyrie* három invokációból áll (*Kyrie eleison* - *Christe eleison* - *Kyrie eleison*), mindegyik háromszor hangzik fel; a 10-11. századtól a 9., legutolsó *Kyrie* dallama kibővül. A *Gloria* és *Credo* szövege próza; gondolatrítmusa, kifejezéseinek hasonlósága, paralellizmusa gyakran a zenében is megjelenik (*Credo*-dallam a 15. századig csak egyetlen egy van). A *Sanctus* ötrészes, abc dc formával (a „c” formarész a *Hosanna*). Az *Agnus* aab formájú.

A mise változó részei közül az *Introitus* (bevezető ének) lényegében antifonával keretezett zsolttár. • Az olvasmányok között elhangzó *Tractus* és *Graduale* díszes előadású zsolttár. • Az *Alleluja* az „Alleluja” (= „dicsérjük Jahvét”) felkiáltás, háromszor megismételve. A második és harmadik felkiáltás *jubilussal*, azaz szöveg nélküli vokális ujjongással bővül. A második felkiáltás után a verzus következik, mely szintén a jubilussal zárul. • A *Sequentia* többnyire azonos dallamú sorpárokából áll; eredetileg beszövegezett alleluja-jubilus. • Az áldozati részbe tartozó *Offertorium* (=felajánlási ének) eredetileg visszatéréses rezponzorium-forma volt (abcb), később egyszerű nyílt formává lett. • A *Communio* (= áldozási ének) antifonával keretezett zsolttár.

A zsolozsma legfontosabb része a zsolttározás: kezdő- és záróformulákkal ellátott recitálás, mely a kétrészes zsolttársorokat követi. A zsolttár után a zsolttárdallamra énekelt doxológia („Dicsőség az Atyának a Fiúnak és a Szentléleknek...”) következik; az egészet egy *antifona* (rövid, meghatározatlan formájú, a zsolttártónushoz hangnemben illeszkedő tétel) kétszeri elhangzása keretezi. További két fontos zsolozsma-műfaj a többnyire négysoros, jambikus, de mindig stórfikus *hymnus* és az abcb formájú *rezponzorium*.

A világi zene formatana

Az első fennmaradt világi zenék a 11.sz. végétől felívelő, 13. század végére kihaló trubadúr/trouvère-költészet (a zenék lejegyzése szinte kizárólag 13-14. századi!) dallamai közül valók. • A trubadúrlírában két stílus, a „magas” (hosszú izometrikus sorokból álló versszakok; általában nincs refrén; a szeretett hölgy nincs megnevezve; metrum nélküli, gregorián-szerű zene; rapszodikus, egyedi formák. „*canso*”(=ének)) és „alacsony” (viszonylag sok rímmel ellátott rövid polimetrikus sorokból álló versszakok; gyakran refrének; megnevezett hölgy; rövid zenei frázisok, sok ismétlődő figura; táncos ritmus, gyakran kötött formák. „*dansa*” (=tánc)) költészet különböztethető meg. • A dalok kísérete: a 11-12.századi Provence-ban a szóló-dal volt általános, hangszer legfeljebb közjátékhoz. Párizs, 12-13. sz: gyakran fidula-kíséretet alkalmaztak (talán a dallam fölött, mint a *conductus*ok felső szólama). • Tánczene: a középkorban táncolás megjelölésére a *caroler* (*carol* < *chorea* = kartánc < *chorus*), *salter* (= ugrálni; németül hüpfen > hupfauf), *baller* (> ballo, bál), *danser* (> tanz, tánc) igéket használták. A tánczene terminusai a *ductia*, *saltarello*, *estampie*, *chorea*.

A táncolást ének illetve hangszer egyaránt kísérhette. Ugyan sok „táncdalt” ismerünk, de nincs bizonyíték hangszeres kíséretükre.

A középkori világi darabok formai klasszifikációja (Gennrich után):

— *Litania-típus*: korai formájában minden sor azonos dallamra. Fejlődése: *chanson de geste* („hősi ének”, <gesta = tettek): kül. hosszúságú sorokból formálódó kvázi-versszakok, a végükön záró-formulával; *laisse-strófák*: szabályos versszakok, melyekben több félzárlatos sor („ouvert”) után egy egész zárlattal („clos”) végződő sor; *rotrouenge*: 3-5 soros *laisse-strófa* + refrén (esetleg kórus számára). (A *chanson de toile* a *chanson de geste* rövidebb formája.)

— *Sequentia-típus*: azonos dallamú, ouvert-clos végződésű rímelő sorpárok: *lai, descort, estampie*.

— *Himnusz-típus*, a négysoros (abcd) strófikus jambikus himnuszról az alábbi fejlődés szerint: *canzone*: ab ab cd (bar-forma) — *kör-canzone*: ab ab cdb.

— *Rondellus-típusok* (=a későbbi „*formes fixes*”): *ballade*: a a b R (canzone refrénnel a versszakok végén), *virelay* v. *chanson balaldée*: R b b a R (a refrén dallama=a), *rondeau*: ABaAabAB

A hangszeres zene szempontjából érdekes középkori műfajok:

— *Estampie*: (<(?) stantipes < stare + pedes =(?)) lábon állni. vsz. azonos az *Istanpittá*-val) Első forrása a híres *Kalenda Maya*-dallam, mely egy korabeli legenda szerint annak köszönheti fennmaradását, hogy Raimbaut de Vaqueras magas stílusú verset költött eme alacsony stílusú *dansara*, melyet egy fidulástól hallott. (a dallamot lásd pl. Répertoire 1a: a ritmizálás nem autentikus) • Johannes de Grocheio leírása (*De Musica*, ~1275) szerint volt vokális és hangszeres *estampie*. A vokális lényegében a *virelay*. A hangszeres: a *sequentia-típusú ductia* (*ductia* = táncdal, < choreæ ducere = táncot vezetni). Homályos leírást ad a ritmusról. Megemlíti, hogy a sorpárokat *punctum* (= pont)-nak nevezik. Meghatározása szerint az *estampie* legalább 6 *punctum*-ból áll, szemben a 3-4 p.-ból álló *ductia*-val (a fennmaradt „*estampie*” c. darabok a „*Kalenda Maya*” kivételével 13. századiak, többségük legf. 5 *punctum*-ból áll!). • Fennmaradt 19 ófrancia „*estampie*” és 5 provençal „*estampida*” szövege; dallam nincs hozzájuk, de a szerkezet pont olyan.

— *Conductus* (= vonulási ének, < ducere = vezetni): 12-13. századi, szabadon komponált 1-2-3 szólamú, leggyakrabban szillabikus darab; a dallam többnyire az alsó szólamban van. Ugyan elsősorban vokális műfaj, de szinte biztos, hogy annakidején játszották hangszeren is, jellegéből (vonuási zene) következően vsz. elsősorban *haut* hangszereken.

— *Motetus* (< mot = szó (fr.)) a 13-14. század legfontosabb műfaja: Párizsban született, a Notre Dame-orgánumok melizmatikus clausuláiból, a felső szólamok beszövegezésével. Hamarosan önálló műfaj lett, de megőrizte az orgánumból öröklött sajátosságait: a lassabban mozgó alsó szólam (*tenor* < tenere = tartani) legtöbbször gregorián-részlet; a gyorsabb felső szólamok táncos ritmusúak (*duplum* = második, *triplum* = harmadik, esetleg *quadruplum* = negyedik), egymást gyakran keresztezik; szövegük gyakran más-más (egymást magyarázó-ellenpontoszó), esetleg különböző (latin-francia) nyelvű; lehet vallásos, de világi is; frázis-

határaik sokszor nem esnek egybe. A tenor már a korai példákban is gyakran azonos ritmusképletek ismételtetéséből áll; a 14. századra kifejlődött az izoritmikus motetta: a tenor egy ismételtetett ritmusképlet (*talea*) szerint énekelt, ismételtetett hang-sorozatból (*color*) áll; a *talea* hangjainak száma legtöbbször nem azonos a *color* hangjainak számával, így a dallam állandóan „forog” a ritmusban (pl. a $\text{♩♩♩} \text{ † } \text{talea}$ ából és a *cdef color*ból: *cde*–|*fcd*–|*efc*–|*def*–|). Néha a felső szólamok önmagukban izoperiodikusak (= azonos hosszúságú szakaszokból állnak), különböző hosszúságú periódussal; néha izoritmikusak. Gyakori kompozíciós fogás egy-egy részlet megoldására a *hoquetus* (=csuklás), amikor két szólam kis szünetekkel izolált hangokra van vagdosva, s az egyik hangjai épp a másik szünetében hangzanak. A 15. század első harmadában még (elsősorban politikai eseményekre) divatos volt izoritmikus motettát komponálni; ekkoriban gyakori, hogy a tenor egyes szakaszai különböző menzúrajelekben vannak lejegyezve. • A 14. századtól gyakran a tenorral azonos fekvésű, hasonló értékekben mozgó, a tenort gyakran keresztező ellenszólam (*contarenor*) társul a tenorhoz. Ha minden pillanatban kiválasztjuk e két szólam közül a mélyebbet, kapjuk a *solus tenor*t, ami előadásban egymagában helyettesítheti a két szólamot (illetve kezdők számára kompozíciós segédlet). • Néhány 13. századi motetta szövegezetlen bevezetést tartalmaz (hangszeres előjáték?), a Bambergi kódex 7 motettája pedig teljes egészében szöveg nélküli (ld. 7.7). Szöveg nélküli Machaut *Hoquetus David*-ja is (egy „David” kezdetű tenorra): talán hangszeres darab, de vsz. inkább új melizmatikus *clausula* egy korábbi organumhoz.